

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

Chrześcijańska Akademia Teologiczna
Wpłynęło dn.2025-04-17.....
Nr156/2025.....
Zał.

Mgr Dominika Stefania Wysoczyńska. *Staroobrzędowcy w Polsce – między tradycją a zmianami społecznymi i cywilizacyjnymi w XXI wieku. Studium religijno-kulturowe*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem ks. dr. hab. prof. ChAT Mirosława A. Michalskiego. Chrześcijańska Akademia Teologiczna. Szkoła Doktorska. Wydział Teologiczny. Warszawa 2024, ss. 470 (komputeropis).

Od połowy XVII wieku aż do XX wieku staroobrzędowcy postrzegani byli jako przyczyna rozłamu prawosławia w Imperium Rosyjskim. Konfrontacja między władzami carskimi a staroobrzędowcami dotyczyła kwestii religijnych, kulturowych i społecznych. Staroobrzędowcy stawiali opór zarówno Rosyjskiemu Kościołowi Prawosławnemu, jak i władzom państwowym, starając się zachować swoje rozumienie prawosławia. Stopniowo społeczność staroobrzędowców, podzielona na różne odłamy, rozprzestrzeniła się po całym Imperium Rosyjskim i emigrowała do innych krajów, poszukując schronienia przed prześladowaniami. Wolność, której poszukiwali staroobrzędowcy, miała swoją podstawę w życiu zgodnie z zasadami życia religijnego, we wspólnocie wierzących w Boga w Trójcy Przenajświętszych Osób i praktykujących prawosławne rytuały liturgiczno-obrzędowe sprzed reformy patriarchy Nikona. Staroobrzędowcy od kilku wieków w różnych częściach świata, również w naszym kraju, starają się zachowywać swą bardzo precyzyjnie dookreśloną tożsamość. W minionych wiekach byli po prostu religijnymi wspólnotami mniejszościowymi, które żyły w zamkniętych, lub prawie zamkniętych społecznościach, kontynuując przejęte od przodków praktyki religijne, obrzędy liturgiczne i zwyczaje kulturowe. Współcześnie przestało to być możliwe ze względu na zmiany cywilizacyjne, które dotyczą edukacji, komunikacji oraz cyfryzacji w wymiarze lokalnym i globalnym. Rozwój technologii i nieodzowność korzystania z Internetu powoduje, że staroobrzędowcy muszą poszukiwać sposobów, aby odnaleźć się w „globalnej wiosce”. Ta nowa sytuacja jest dla nich równocześnie zagrożeniem i szansą. Możliwość zapoznania się z dziejami oraz aktualnymi problemami z jakimi zmagają się

staroobrzędowcy w Polsce daje lektura rozprawy doktorskiej Pani mgr Dominiki Stefanii Wysoczyńskiej.

I. Ocena merytoryczna rozprawy

Autorka podjęła się zbadania różnego rodzaju procesów społeczno-religijno-kulturowych zachodzących w XXI wieku w społeczności staroobrzędowców, mieszkających na terytorium Polski, z uwzględnieniem szerokiego kontekstu historycznego oraz tradycyjnego modelu ich życia. Tak szerokie ujęcie problematyki badawczej znajduje potwierdzenie w sformułowaniu tytułu rozprawy (*Staroobrzędowcy w Polsce – między tradycją a zmianami społecznymi i cywilizacyjnymi w XXI wieku. Studium religijno-kulturowe*). Mgr Dominika Stefania Wysoczyńska miała świadomość, że nie jest możliwe przedstawienie zmian cywilizacyjno-kulturowych tej bardzo nielicznej w naszym kraju (około dwutysięcznej) społeczności bez wprowadzenia historyczno-eklezyjnego. Główna część tytułu rozprawy wskazuje na trudną i skomplikowaną sytuację jaka jest udziałem diasporalnej wspólnoty staroobrzędowców, których tożsamość ma charakter dynamiczny, zarówno zakorzeniony w praktykowanych od kilku wieków obrzędach i zwyczajach, jak i w nieuchronnym zmaganiu się ze współczesnymi wpływami cywilizacyjno-kulturowo-społecznymi. Z podtytułu można dowiedzieć się, że rozprawa jest studium religijno-kulturowym. W spisie treści pracy kwestie społeczno-kulturowe są zdecydowanie bardziej wyeksponowane niż problematyka religijna odnosząca się do teologii i duchowości staroobrzędowców.

Głównym celem przeprowadzonych przez Autorkę badań, który jest tożsamy z celem dysertacji (por. s. 17) jest „zaobserwowanie i rozpoznanie zmian zachodzących w różnych sferach życia członków mniejszości staroobrzędowców zamieszkałej w Polsce wraz z określeniem stopnia świadomości samych staroobrzędowców w odniesieniu do wspomnianych zmian” (s. 16). Oprócz głównego celu badań, Autorka wskazała jeszcze dwa inne cele, a mianowicie: „określenie stosunku przedstawicieli badanej wspólnoty do zachodzących przemian oraz działań, podejmowanych przez starowierców dla zachowania ich dziedzictwa i tradycji” oraz „porównanie modelu życia starowierców, znanego z literatury przedmiotu, z modelem współczesnym” (s. 16). Tak określone cele zostały rozpisane na pytania badawcze, które mają odniesienie do treści poszczególnych rozdziałów rozprawy. Poszukiwanie odpowiedzi na pytania badawcze w założeniu Autorki miało być pomocne w zweryfikowaniu trzech hipotez badawczych dotyczących przemian doświadczanych przez społeczność starowierców w sferze religijnej i kulturowej, działań „w celu rozpropagowania, utrwalenia i

przekazania swej kultury kolejnym pokoleniom” (s. 17) oraz istotnych zmian w obrazie życia współcześnie żyjących staroobrzędowców (por. s. 17).

Rozprawa doktorska mgr Dominiki Stefanii Wysoczyńskiej składa się ze *Wstępu* (s. 7-24), czterech rozdziałów (s. 25-280), *Zakończenia* (s. 281-285), *Bibliografii* (s. 286-323), *Streszczenia* (s. 324-329), *Summary* (330-335) oraz *Aneksu* (s. 336-470). Całokształt struktury pracy jest metodologicznie poprawny i przejrzysty.

Wstęp został przygotowany z wielką starannością. Zostały w nim wyróżnione istotne części składowe, a mianowicie: stan badań, opis materiałów fonograficznych, fotograficznych i ilustracji, a także struktura i założenia pracy, cel badań, sformułowania pytań i hipotez badawczych, metodologia, sposób datowania, uwagi odnoszące się do terminologii i pisowni. Ze względu na interdyscyplinarny charakter dysertacji Autorka wykorzystwała jakościowe i ilościowe metody badawcze, aby dokonać jak najbardziej wnikliwej analizy materiału badawczego. Spośród metod pomocnych w realizacji zamierzonych celów badawczych syntetycznie zostały przedstawione następujące metody: eksploracyjna, kontekstowa, fenomenologiczna, historyczna, filologiczna, porównawcza i indukcyjna. W podsumowaniu *Wstępu* Autorka wskazała, że „zrozumienie specyfiki społeczności starowierców” (s. 24) stanowi podstawę do właściwej interpretacji modelu ich życia w odniesieniu zarówno do przeszłości, jak i teraźniejszości, a to wymaga uwzględnienia uwarunkowań społecznych, kulturowych i religijnych ich życia (por. s. 24).

Rozdział pierwszy ma charakter wprowadzający. W sposób syntetyczny ukazuje genezę powstania staroobrzędowców. Służy temu wgląd w sytuację Rosji XVII wieku oraz założenia, uwarunkowania i szczegółowy opis reformy cerkiewnej patriarchy moskiewskiego Nikona przy wsparciu cara i administracji imperialnej. Autorka przedstawia powody i argumentację odrzucenia tej reformy przez część społeczności prawosławnej, w wyniku czego doszło do podziału i wyodrębnienia się wspólnoty religijnej, która podlegała prześladowaniom na terenie Rosji. Powodem tych prześladowań był sprzeciw wobec narzuconych siłą zmian w obrzędach cerkiewnych wyrażany przez wiernych, którzy nie godzili się na te zmiany. W kolejnych punktach rozdziału pierwszego zostały przedstawione dzieje osadnictwa staroobrzędowców w różnych częściach świata, w tym również na terenie Polski. Ostatni punkt dotyczy zjawiska reemigracji staroobrzędowców do Federacji Rosyjskiej.

W rozdziale drugim został przedstawiony „Tradycyjny model życia staroobrzędowców”. Autorka zdecydowała się na ukazanie problematyki teologiczno-obrzędowej według chronologii życia we wspólnocie staroobrzędowców. Począwszy od chrztu, poprzez charakterystykę wychowania i edukacji, a następnie dorosłości i pracy zarobkowej, ukazała

znaczenie zaręczyn, ślubu i wesela. Skupiła się również na opisanu wyglądu zewnętrznego, zwyczajów i czasu wolnego starowierców. Ostatnie dwa punkty dotyczą śmierci, obrzędów pogrzebowych i pielęgnowania pamięci o zmarłych.

Rozdział trzeci stanowi owoc analiz różnego rodzaju zmian dokonujących się w społeczności staroobrzędowców, ze szczególnym uwzględnieniem kwestii religijnych, kulturowych i społecznych. Po przedstawieniu charakterystyki materiału badawczego, który został zaczerpnięty z nagrań rozmów ze staroobrzędowcami, a także współczesnych publikacji naukowych i popularno-naukowych oraz stron internetowych i profili w mediach społecznościowych, Autorka koncentruje się na opozycji pojęć odnoszących się do percepcji czasu przez staroobrzędowców. Trzeci punkt tego rozdziału dotyczy dokonujących się zmian w odniesieniu do pojmowania istotnych elementów tradycji staroobrzędowców, w wyniku procesów transformacyjnych w starciu ze współczesnością. Zwieńczeniem rozdziału trzeciego są „Przewidywania na temat przyszłości wspólnoty starowierskiej”.

W rozdziale czwartym zostały ukazane „Działania podejmowane na celu zachowania odrębności i podtrzymywania tradycji staroobrzędowców”. Rozdział ten przedstawia różnego rodzaju aktywności podejmowane przez członków tej społeczności, począwszy od działalności edukacyjnej, poprzez aktywność w mediach informacyjnych (środkach masowego przekazu i mediach społecznościowych), ze szczególną koncentracją na przedstawieniu dorobku najbardziej zasłużonych artystów staroobrzędowych. W przedostatnim punkcie zostały wzmiankowane badania polskich naukowców dotyczące społeczności staroobrzędowców. W ostatnim punkcie rozdziału czwartego Autorka przedstawia osiągnięcia kultury polskiej (dzieła literackie, poetyckie i pamiętnikarskie) odnoszące się starowierców.

W *Zakończeniu*, które jest częścią podsumowującą całej rozprawy, mgr Dominika Stefania Wysoczyńska przedstawia główne wnioski z przeprowadzonych badań. Z całym przekonaniem dowodzi, że „wyniki badań pokazały, że staroobrzędowcy, mimo presji współczesności, pozostają wierni swoim tradycjom i wartościom, jednocześnie podejmując wyniki na rzecz adaptacji do nowej rzeczywistości” (s. 281). Jej zdaniem procesy migracyjne negatywnie wpływają na strukturę demograficzną starowierców i z tego powodu stoją przed wyzwaniem zachowania swej tożsamości religijno-kulturowej, co staje się coraz trudniejsze we współczesnym świecie (por. s. 281). Z przeprowadzonych badań wynika, że przemiany w sferze obrzędowości we wspólnocie staroobrzędowców są minimalne, co świadczy o tym, że są oni przywiązani do praktyk religijnych i zwyczajów (por. s. 281). Autorka w swej dysertacji wykazała, że „staroobrzędowcy aktywnie angażują się w procesy mające na celu ochronę i promowanie ich dziedzictwa kulturowego” (s. 281). Dokonuje się to przez wykorzystanie

środków masowego przekazu, Internetu, mediów społecznościowych i innych nowoczesnych środków komunikacji (por. s. 282). Kolejnym ważnym wnioskiem rozprawy jest stwierdzenie, że „staroobrzędowcy stanowią inspirację dla różnych dziedzin sztuki i nauki” (s. 282). Zdaniem doktorantki „przyszłość staroobrzędowców w Polsce będzie zależeć od ich zdolności do zachowania równowagi pomiędzy tradycją a nowoczesnością” (s. 282). Ich obecność „w polskiej rzeczywistości jest nie tylko dowodem na różnorodność i bogactwo kulturowe kraju, ale także przypomnieniem o wartościach takich jak wytrwałość, wierność tradycji i gotowość do dialogu” (s. 282). Należy docenić interdyscyplinarną pracę Autorki, która uwzględniając problematykę kulturową, religijną i społeczną w sposób kompleksowy analizuje zmiany zachodzące w społeczności staroobrzędowców. Dominika Stefania Wysoczyńska jako pierwsza dokonała szczegółowej analizy wykorzystania przez staroobrzędowców Internetu, mediów społecznościowych oraz radia i telewizji w celu „komunikacji, edukacji, promocji kultury i organizacji życia religijnego” (s. 283). Ważnym podsumowaniem *Zakończenia* są propozycje tematów dalszych badań, w wyniku których będzie można lepiej poznać i zrozumieć społeczność staroobrzędowców w Polsce oraz ich miejsca i znaczenia we współczesnym świecie (por. s. 284).

W skład *Aneksu* wchodzi fragmenty sześciu publikacji dotyczących staroobrzędowców. Dotyczą one dziejów, języka liturgicznego (starosłowiańskiego) oraz obrzędów i zwyczajów istotnych dla tożsamości tej mniejszości religijno-kulturowo-społecznej.

Recenzent z wielkim zainteresowaniem wczytywał się w treści przedstawiane na kolejnych stronach dysertacji. Począwszy od *Wstępu*, poprzez kolejne rozdziały, aż do *Zakończenia* rozprawa mgr Dominiki Stefanii Wysoczyńskiej przyciągała uwagę i skłaniała do refleksji nad społecznością staroobrzędowców. Autorka nie tylko referowała poglądy autorów dzieł, istotnych dla przedstawienia analizowanej problematyki, ale również przedstawiała własne opinie i interpretacje. Świadczy to o jej gruntownym zapoznaniu się z literaturą przedmiotu oraz o dojrzałości do pogłębionego wglądu w różnego rodzaju problemy, zarówno historyczne, społeczno-kulturowe, jak i teologiczno-obrzędowe.

Struktura rozprawy została zaplanowana w taki sposób, aby poprzez zapoznanie się z zagadnieniami historycznymi, odnoszącymi się zarówno do sytuacji w siedemnastowiecznej Rosji, uwarunkowań i przeprowadzenia reformy cerkiewnej przez patriarchę Nikona, jak również genezy powstania staroobrzędowców, ich prześladowań i ruchów przesiedleńczych (por. rozdział pierwszy), doprowadzić czytelnika do charakterystyki tradycyjnego modelu życia tej społeczności religijnej (por. rozdział drugi). Te pierwsze dwa rozdziały stanowią bardzo zasadne wprowadzenie w problematykę społeczno-kulturową, ukazującą zarówno

różnego rodzaju zmiany w tożsamości staroobrzędowców w Polsce oraz działania podejmowane w celu zachowania odrębności i trwania w ciągłości tradycji społeczno-kulturowo-religijnej.

W trakcie lektury rozdziału pierwszego, recenzent miał wrażenie pewnego niedosytu w potraktowaniu przez Autorkę reformy cerkiewnej przeprowadzonej przez patriarchę Nikona. Skoro dysertacja mgr Dominiki Stefanii Wysoczyńskiej powstawała w Szkole Doktorskiej Wydziału Teologicznego Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie to wydaje się być nie tylko zasadne, ale i oczekiwane, że problematyka teologiczna zostanie przeanalizowana w sposób pogłębiony i uporządkowany metodologicznie. Czterostronicowy podpunkt (1.4.2.), zatytułowany *Reforma cerkiewna* zbyt pobieżnie przedstawia zmiany odnoszące się do obrzędów liturgicznych, form pobożności, postów, kalendarza, śpiewu cerkiewnego, symboli religijnych, duchowości i teologii (zwłaszcza soteriologii i eschatologii).

Z teologicznego punktu widzenia, w rozdziale drugim pt. *Tradycyjny model życia staroobrzędowców*, należałoby dokonać podziału na: problematykę teologiczno-obrzędową (sakramenty chrztu i małżeństwa), zagadnienia odnoszące się do rozwoju człowieka (dzieciństwo i edukacja, dorosłość i praca zarobkowa), zwyczaje (odnoszące się do świętowania, wyglądu i ubioru, sposobu odżywiania i przygotowywania posiłków), praktyki religijne (modlitwa, post) i obrzędy kulturowe (chrzciny, zaręczyny, wesele, pogrzeb) oraz kwestie tanatologiczne (śmierć, sposób grzebania i pielęgnowanie pamięci o zmarłych). W odniesieniu do sakramentów, Autorka powinna wyjaśnić różnice co do liczby sakramentów w poszczególnych odłamach staroobrzędowców. Bezpopowcy uznają bowiem, że do zbawienia niezbędne są jedynie trzy (chrzest, pokuta i Eucharystia) lub cztery sakramenty (chrzest, pokuta i Eucharystia oraz kapłaństwo – niższe święcenia kapłańskie) (por. s. 117), a popowcy konsekwentnie są wierni tradycji siedmiu sakramentów.

Rozdział trzeci został napisany w odniesieniu do „nagrań rozmów ze staroobrzędowcami oraz współczesnych publikacji naukowych i popularnonaukowych, a także stron internetowych i profili w mediach społecznościowych” (s. 156). Wykorzystanie tak bogatego materiału badawczego umożliwiło Autorce przedstawienie zmian dokonujących się w sferach: religijnej, kulturowej i społecznej polskich staroobrzędowców. Autorka w swoich analizach nie skupia się osobno na każdej z tych sfer lecz traktuje je łącznie, zapewne wychodząc z założenia, że w doświadczeniu egzystencjalnym staroobrzędowców religijność jest nierozzerwalnie związana z kulturą i życiem społecznym. O ile punkt 3.2. zatytułowany *Kontrast między przeszłością a terażniejszością w wypowiedziach starowierców* nie budzi żadnych wątpliwości, to punkt kolejny (3.3.) pt. *Tradycja i zmiana w społeczności. Procesy i transformacje zaobserwowane*

przez starowierców, zdaniem recenzenta, powinien zostać podzielony na mniejsze części składowe, w celu wyróżnienia i precyzyjnego nazwania opisywanych procesów i transformacji tradycji tej mniejszości społecznej.

Bardzo interesujący jest rozdział czwarty recenzowanej rozprawy, w którym Autorka przedstawia różnego rodzaju działania edukacyjne, informacyjne (w środkach masowego przekazu) i kulturowe staroobrzędowców, mające na celu zachowanie ich tożsamości ze szczególnym podkreśleniem znaczenia ich tradycji. W celu uporządkowania metodologicznego, recenzent jest zdania, że wskazane byłoby rozróżnienie pomiędzy kwestiami folklorystyczno-muzycznymi (Zespół „Riabina”) a twórczością poetycko-kronikarską (Wiera Jewdokimowa i Zinaida Leonow oraz Waclaw – Wasilij Fiedotow), co wymagałoby zmodyfikowania punktów i podpunktów odnoszących się do tej tematyki. Punkt 4.6. można zatytułować *Starowiercy w polskiej literaturze i poezji*, a punkt 4.5. przenieść na koniec rozdziału, aby zachowana była spójność w przedstawianiu problematyki kulturowej. Do rozważenia przez Autorkę jest również kwestia uzupełnienia w tytułach podpunktów, składających się na punkt 4.6., w taki sposób, aby w podpunktach 4.6.1., 4.6.2., 4.6.3. i 4.6.5., a nie tylko w podpunkcie 4.6.4. zostało podane imiona i nazwiska autorek.

W odniesieniu do problematyki teologicznej recenzent prosi, aby Autorka przedstawiła w trakcie publicznej obrony swej dysertacji, główne idee eschatologiczne staroobrzędowców, które zostały sformułowane w dziełach polemicznych (XVII-XX w.).

II. Ocena formalna rozprawy

Rozprawa mgr. Dominiki Stefanii Wysoczyńskiej jest interesującym interdyscyplinarnym studium analityczno-syntetycznym, napisanym zgodnie z zasadami metodologii pracy naukowej. Tok wywodów został przedstawiony w rzeczowym i precyzyjnym języku z poprawnym użyciem terminologii naukowej. Należy podkreślić, że dzieło to jest dojrzałe pod względem literackim. Autorka przystępując do konstruowania dysertacji miała dobrze przemyślaną koncepcję swego dzieła. Potwierdzają to wprowadzenia do rozdziałów (s. 25, 116, 156, 203). W rozprawie brak jest podsumowań pierwszych trzech rozdziałów. Autorka dokonała jedynie podsumowania rozdziału czwartego (s. 277-280), na podstawie czego można wnioskować, że za szczególnie istotne w swej pracy uważała przedstawienie działań podejmowanych w celu zachowania odrębności i podtrzymywania tradycji staroobrzędowców. Struktura pracy została starannie zaplanowana. Autorka ubogaciła swe dzieło licznymi

fotografiami (jest ich aż 65), które są pomocne w lepszym zobrazowaniu opisywanych zagadnień. Należy zmienić numerację podpunktu 1.8.1., aby był on punktem 1.8.

Podział *Bibliografii* na źródła podstawowe, literaturę pomocniczą oraz źródła internetowe można uznać za poprawny. Pochwalić należy podkreślić trud Autorki, która dokonała bardzo rozległej kwerendy bibliograficznej, aby zdobyć dużą ilość materiałów dotyczących staroobrzędowców.

W podsumowaniu stwierdzam, iż rozprawa doktorska Dominiki Stefani Wysoczyńskiej stanowi ważny, i pod wieloma względami pionierski, wkład w badania interdyscyplinarne nad mniejszością religijną i etniczną staroobrzędowców w Polsce. Autorka wnikliwie przedstawiła dynamikę zmian społecznych i cywilizacyjnych tej mniejszości społecznej w XXI wieku, uwzględniając zarówno kwestie religijne, jak kulturowe. Budzą podziw wnikliwe analizy problemów z jakimi zmagają się staroobrzędowcy, aby z jednej strony trwać się w swej tradycji religijno-kulturowo-społecznej (zachowując jej najbardziej istotne formy), a z drugiej strony adaptować się do współczesnej cywilizacji. Jest to szczególnie trudne zadanie ze względu na małą populację tej mniejszości w naszym kraju, liczącej zaledwie około dwóch tysięcy osób. Ufam, że dzieło to zainspiruje teologów, etnografów, socjologów i kulturoznawców do podjęcia dalszych badań naukowych, dzięki którym ta szczególna społeczność zostanie lepiej poznana. Interdyscyplinarne badania dotyczące staroobrzędowców mogą być również pomocne dla tej mniejszości, gdyż pogłębiając poczucie własnej wyjątkowej tożsamości, będzie starała się przetrwać w warunkach globalnych przemian społeczno-kulturowych.

Jestem w pełni przekonany, że dysertacja Dominiki Stefani Wysoczyńskiej powinna zostać opublikowana. Zaproponowane zmiany, dotyczące kwestii merytorycznych i formalnych, mają na celu udoskonalenie recenzowanego dzieła.

I. Wniosek końcowy

Krytyczny przegląd recenzowanej rozprawy doktorskiej pozwala stwierdzić, że stanowi ona dojrzałą pracę badawczą, ujawniającą sprawność metodologiczną i znaczne wartości merytoryczne. Na polskim gruncie teologicznym jest to dzieło pionierskie i oryginalne. Autorka dysertacji w wystarczającym stopniu zrealizowała postawione przed sobą zadanie, wykazując się znajomością dziejów, teologii, kultury i problemów cywilizacyjnych mniejszości społecznej staroobrzędowców w Polsce, jak również w udokumentowany sposób przedstawiła różnego rodzaju zmiany jakie są jej udziałem oraz działania mające na celu kontynuację tradycji w

odniesieniu do trudnych wyzwań współczesności. Z tych też powodów, stwierdzam, iż rozprawa Dominiki Stefanii Wysoczyńskiej spełnia wymogi stawiane tego rodzaju pracom naukowym i stawiam wniosek o kontynuowanie przewodu doktorskiego.

Lublin, 14 kwietnia 2025 r.

prof. dr hab. Krzysztof Leśniewski